

ПРОЯВИ ОПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(середина ХІХ – початок ХХ ст.)

Аналізуючи наукову літературу, архівні документи та матеріали періодичної преси, автор висвітлює опозиційну діяльність православного кліру на Правобережжі у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Анализируя научную литературу, архивные документы и материалы периодической печати, автор освещает оппозиционную деятельность православного клира на Правобережье в середине ХІХ – в начале ХХ ст.

Basing on the scientific literature, archives documents and the materials of the periodical press, author tries to make the analysis of the opposition activities of the Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine in the middle of the 19th - beginning the 20th centuries.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, православне духовенство, суспільство, опозиційна діяльність, історія.

Православна церква ніколи не стояла осторонь політичних процесів, була їх учасником, принаймні, мала опосередковану причетність до них. Тому без урахування її місця у громадсько-політичному житті неможливо об'єктивно відтворити саму історію православ'я. Відповідно й історія громадсько-політичних рухів без урахування церковного чинника не може претендувати на повноту. Зацікавленість окресленою проблемою актуалізується також реаліями життя початку ХХІ ст., адже останнім часом спостерігається посилення впливу релігії на розвиток не лише соціальних та культурних процесів, а й на суспільно-політичне життя країни. Все вищесказане змушує дослідників звернути свою увагу на вивчення цієї сторінки життя та діяльності православної церкви.

Метою даної статті є аналіз проявів опозиційної діяльності правобережного православного духовенства у середині ХІХ – на початку ХХ ст. Зауважимо, що ця проблематика комплексно не вивчалася істориками. Лише Г.М. Надтока у монографії „Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект” виокремив параграф, у якому зробив спробу проаналізувати питання самовизначення православного духовенства у політичній структурі суспільства. Окремі

аспекти даної проблеми відображені у колективній праці науковців відділу релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ „Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні”, у монографії Д.П.Пойди „Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.)”, а також у науковій статті М. Пашкова „Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності”. Окрім наукової літератури для написання даної статті автор використав архівні документи та матеріали періодичної преси.

Православна церква на Правобережжі після його входження до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст., загалом, виконувала охоронну функцію. Її задовольняв соціальний захист, наданий царським урядом, тож переважна більшість духовенства поділяла політичну позицію російського самодержавства. Участь частини духовних осіб, навіть незначної, у діяльності таємних товариств наприкінці XVIII ст. і, особливо, на початку XIX ст., засвідчила те, що усе ж панівна церква ідеологічно не була монолітною [1, с.77-85]. Це пояснювалося тим, що на Правобережжі основна маса священників за своїм господарським побутом майже не відрізнялася від селянства, тому співчувала йому, розділяючи його антикріпосницькі настрої. У зв'язку із цим, серед духовенства не бракувало тих, хто не схвалював відверто кріпосницьку політику уряду. Водночас, така ситуація породжувала й антиурядову діяльність частини церковних службовців – скажімо, їхню участь у таємних організаціях. До того, як Правобережжя увійшло до складу Російської держави, місцеве православне духовенство зазнавало кривд і утисків від католицької церкви та поміщиків-католиків. Але залежність його від урядових структур – через слабкість державної влади у Речі Посполитій та традиційно слабе втручання її у церковне життя – була порівняно незначною. Та обставина, що російська імперська влада відразу ж відвела духовенству невластиву йому роль гвинтика адміністративного механізму, з одного боку, створювала для нього певний комфорт, робила безпечними соціальні умови його існування, проте, з іншого – сковувала його ініціативу, ускладнювала стосунки із мирянами, певною мірою ламала звичний життєвий уклад, а отже неминуче – не без впливу вільнолюбних ідей із Заходу – породжувала опозиційність частини духовних осіб щодо самодержавного режиму.

До 60-х років XIX ст. російський уряд значною мірою перетворив православну церкву, її монастирі та клір на своєрідних соціальних миротворців, приборкувачів селянських хвилювань та бунтів, що раз у раз спалахували у різних куточках Російської імперії. Духовенство нерідко ставало першим і останнім мирним засобом нейтралізації соціальної напруги на селі. Далі наставала черга російських військових частин. Така

позарелігійна функція православних священнослужителів в очах парафіян робила їх співучасником непопулярних у народі урядових рішень. Царизм у боротьбі із селянським рухом у правобережних губерніях більше, ніж в будь-якій іншій частині України, спирався на сільське православне духовенство, надаючи йому за вірну службу низку преференцій, адже поміщики „Південно-Західного” краю за своєю національною належністю були поляками, а за віросповіданням – католиками, деякі з них знаходилися в опозиції до російського самодержавства, активно підтримуючи польський національно-визвольний рух. Все це поставило сільське духовенство Правобережжя в особливі умови існування. Ось чому воно із заповзятістю допомагало місцевим поміщикам і царським властям гасити будь-які селянські виступи.

За кілька днів до оприлюднення царського маніфесту про звільнення селян Московський митрополит Філарет написав спеціальний циркуляр, розісланий Синодом у єпархії імперії з таємними інструкціями духовенству про дії, які б попереджали можливі селянські виступи або бунти [2, с.253]. Виконуючи таємні інструкції митрополита, у період впровадження селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні, місцеве православне духовенство виступило надійним захисником інтересів поміщиків і держави. Це виявилось у тому, що майже у всіх випадках гасіння селянських заворушень у цьому краї російська влада користувалася допомогою місцевого православного кліру, який, погрожуючи селянам божою карою, умовляв їх відмовитися від претензій, висунутих поміщикам та царській адміністрації [3, с. 81].

Зіткнення різноспрямованих тенденцій у середовищі православного духовенства у питанні про ставлення до селянських протестів та революційного руху загострилося лише з 1905 р.. З одного боку, реакція офіційної світської та духовної влади у вигляді синодального послання від 14 січня 1905 р. та імператорського Маніфесту від 18 лютого 1905 р. свідчили про наміри бюрократичної верхівки спиратися на церковну протидію „бунтарству”. З іншого боку, сільський православний клір гостріше відчував небезпеку нехтування церквою соціально-економічних запитів селянства. Нетерпимо відреагував на революційні протести один із найвпливовіших ієрархів України Антоній Волинський, наполягаючи на запровадженні в державі військового стану [3, с.170]. „Захитався устрій життя”, – так оцінював Синод обстановку 1905-1906 рр., зобов’язуючи духовенство “не шкодувати життя свого... викривати неправду пограння влади, неправду заклик до насилля і смуту” [2, с.328]. Звідси – приведення в дію всього комплексу заходів по протидії цим негативним з точки зору церкви і монархії явищам. Особлива увага при цьому зосереджувалася на Україні, оскільки революційний рух, погроми

поміщицьких, монастирських маєтностей, захоплення їх земель набули тут значного розмаху. Однак, під тиском обставин, тактична позиція переважної більшості пастирів на стримування революційних процесів зазнала змін. Її конструктивний потенціал наростав у розгорнутій частиною духовенства пропаганді справедливості селянських земельних домагань. За вирішення аграрної проблеми виступала церковно-ліберальна преса. На її сторінках ця проблема поставала у якості стрижня суспільно-державного життя початку ХХ ст.

У загальному спектрі селянської боротьби за землю антицерковний напрямок виявився найменш помітним. Під час революційних подій 1905-1907 рр. три чверті селянських виступів були спрямовані проти поміщиків, кожний сімдесятий бунт – проти сільських куркулів, і тільки кожний двохсотий акт протесту відчувало на собі духовенство. Ймовірно, що переважно мирні стосунки між селянами і кліром не в останню чергу забезпечувалися безпосередньою участю духовенства в аграрному русі. В Україні не залишилося єпархії, де б не були зареєстровані антипоміщицькі виступи, ініційовані або підтримані служителями православної церкви. Прикладом може слугувати справа священика Назарія Зінькова. Так, 18 липня 1905 р. ротмістр повідомив помічнику начальника Подільського губернського управління в Балтському повіті про відкриття справи на вищеназваного священнослужителя, якого звинувачували у керівництві селянськими хвилюваннями в п. Пилипах Боровських, Ямпольського повіту, Подільської губернії. При обшуку Зінькова останній відверто висловлював невдоволення діями імператора й уряду. Тому в своєму рапорті ротмістр зробив висновок, що цей священик – головне джерело смуту у даному поселенні. Отож, було прийнято рішення про видалення вищеназваного священнослужителя із Пилипів Боровських [4, арк.3-4].

Подекуди духовенство вдавалося до поширення революційних прокламацій серед селян цілого округу. Так, у Київській єпархії цю справу на себе взяли чигиринський священик Грушевський та уманський диякон Куликовський [7]. Неодноразово поміченим у читанні селянам „революційних газет” був пастир Тарашанського повіту Григорій Нечаєвський, справу якого, на прохання Київського губернатора, розглядав сам митрополит Флавіан. Пастир був позбавлений права священнослужіння і відправлений у Київський Свято-Михайлівський монастир [8].

Отже, не підлягає сумніву, що аграрна реформа, розпочата наприкінці 1906 р., стала відлунням не лише селянського руху й протестів прогресивної громадськості, а й була наблизена голосом служителів православної церкви, їх повчальним словом та революційним настроєм. Все ж варто зауважити, що ставлення духовенства до земельної реформи

не було однозначним. Підтримку в церковних колах України зазнала, зокрема, політика переселення селян, як засіб зменшення земельного дефіциту. Тим часом, стриману, а то й негативну реакцію церкви викликав інший напрям реформи, пов'язаний із прискоренням саморуйнації общини, закріпленням землі у приватну власність, створенням хутірських та відрубних господарств. Відпочатку піднесений тон церковних виступів щодо виходу селян із общини скоро поступився місцем критичним настроям. За форсованим насадженням хутірських і відрубних господарств церква вбачала нехтування інтересами парафіяльного духовенства, неврахування потреб народної освіти та охорони здоров'я. Адже в багатьох єпархіях при розмежуванні землі відводилися ділянки під школи, лікарні та цвинтарі. Опозиція духовенства окремим напрямкам землеустрою – явище, що показує рідкісне для того часу зіткнення церковних інтересів й офіційного державного курсу. Адже після 1905 р. духовенство в Україні постійно еволюціонувало у своїх поглядах на селянське питання, а його діяльність ставала своєрідним ідеологічним чинником аграрних перетворень.

Православне духовенство Правобережної України не лише брало участь у аграрному русі початку ХХ ст. Існували й інші прояви його невдоволення існуючим режимом, хоча зазначимо, що кількість справ, які б засвідчували про такі випадки, є невеликою. Як впливає із архівних матеріалів, це пояснюється, скоріш за все, бажанням державної влади частково приховати подібні ситуації, якщо вони мали місце, адже для самодержавства було не вигідно афішувати факти опозиційної діяльності представників пануючого у державі віросповідання. До того ж іноді й сама церква намагалася відмежуватися від таких випадків. Так, начальник Подільського губернського жандармського управління повідомив прора Одеської судової палати про заяву ротного фельдшера Шелеста щодо виголошення псаломщиком с. Лучинчика Могилевського повіту Подільської губернії, Михайлом Горецьким зухвалих слів, спрямованих проти Його Імператорської Величності. 21 січня 1895 р., перебуваючи у будинку псаломщика с. Лучинця Українцева, Горецький під час розмови щодо можливості підвищення новим імператором утримання православному духовенству сказав: „Як він нам має набавити три або чотири копійки, то нехай краще собі візьме на мотузок” [9]. За виголошення таких слів псаломщика арештували й тримали 10 діб у Могилевській в'язниці [10]. Церковна влада надала позитивну оцінку діяльності арештованого Михайла Горецького. 22 лютого 1895 р. єпископ Подільський та Брацлавський писав начальнику Подільського губернського управління: „Цей псаломщик відмічений доброю поведінкою та старанною службою, більшість парафіян позитивно відгукується про

спосіб його життя, поведінку та відправлення ним своїх службових обов'язків". Врешті-решт ця справа була закрита [11].

5 лютого 1886 р. Київський губернатор повідомив генерал-губернатору інформацію, надану Таращанським повітовим справником у спеціальному рапорті, про те, що селянин с. Торчиці Таращанського повіту Фроль Міщенко розповів приставу третього стану про випадок знищення місцевим дячком портрета Государя Імператора. 1885 р. на масляному тижні дячок Василь Гриневич, мовляв, зайшов у будинок селянина Фрола Міщенко і, випивши зайвого, звернувся до портрету Імператора із такими словами: „Чого ти дивишся, я тобі очі виколю”, потім взяв ніж і проколов зображенню самодержця праве око. Побачивши це, господарка сховала портрет на піч. Через два дні Гриневич знову зайшов до Міщенка і, побачивши цей же портрет на стіні, нікому нічого не говорячи, зняв його, порвав і сховав у кишеню, після чого пішов додому. За нез'ясованих обставин, ця справа була закрита [12].

Балтський повітовий справник 3 листопада 1898 р. повідомив начальнику Подільського губернського жандармського управління, що мешканець с. Наливайки запасний рядовий Антоній Глухенький письмово заявив дільничному поліцейському уряднику, що у квітні 1898 р. він по справах завітав до місцевого священика у його будинок. Священик зустрів його непривітно, до того ж неодноразово обізвав дурнем. Коли Глухенький хотів це заперечити й наголосив, що він служить Государю і що його ніхто так зневажливо не називав, священик відповів: „Ти дурню служив”. Свідки не підтвердили, що батюшка говорив щось подібне про імператора, однак не заперечували, що священнослужитель назвав рядового дурнем. Прокурор Одеської судової палати наказав начальнику Подільського губернського жандармського управління провести розслідування по цій справі. Справа була закрита [13].

Цікавою для розкриття проблеми участі священнослужителів панівного віросповідання в антиурядовій діяльності є прокламація „Для чого потрібна свобода?”, написана православним священиком Петровим 1905 р., в якій він жорстко розкритикував діяльність російського імперського уряду. Ця прокламація спочатку розповсюджувалась в с. Блідчи Радомишльського повіту Київської губернії. Під її впливом селяни склали вимогу про надання їм землі у користування й можливість безкоштовно випасати худобу в лісах графа Браницького. Селяни Даниленко та Савченко віднесли цю вимогу до Києва й передали її пану Полтавцю, який взяв її й порадив, щоб мешканці всього повіту склали й подали б аналогічні вимоги. Із с. Блідчи прокламація священика Петрова потрапила в с. Ужин, де її затримав місцевий священик Іван Ставинський й передав уряднику. У цій прокламації, зокрема, мовилось: „ А якщо згоди

між народом та урядом немає, то це вже хвороба, нещастя для держави. Де корінь цієї хвороби? Коріння – у грубості та жадібності людської природи, у піклуванні більше про себе, ніж про інших, у нерозумінні сильними та власними людьми своїх обов'язків. Боротьба між народами та урядами крутиться навколо двох вимог: одні вимагають надання їм прав, інші ж – виконання обов'язків. Будь-яка влада по-Божій правді й якщо вона веде мову про обов'язки, то перш за все вона повинна говорити про свої обов'язки, думати про службу народу, про почитання народних прав. Адже що таке уряд? Уряд – це рульовий на великій навантаженій баржі. А у нас: самоуправство уряду та безправ'я народу. Уряд боявся і боїться голосних та сміливих слів. Слова про права народу він вважав злочином. Однак відверте, правдиве, сміливе слово любові до народу – це величезна непереборна сила. Це – сила моральна. Сила правди, сила справжнього права. Це – наймогутніший правитель. Насиллю із цією силою не впоратися. Нехай пройде свобода царствено по всій руській землі! Нехай звільнить вона руки робітника та селянина від кровавих мозолей, їх святу працю – від кабали карбованцю! Нехай звільнить розум та свідомість мільйонів від вікового невігластва, а серце народу – від наслідків рабського гноблення, гвалтівників – від віри у насилля, пригнічених – від рабства! Пізнайте істину й істина вас зробить справді вільними” [14].

Також траплялися випадки участі в антиурядовій діяльності дітей православних священиків. Так, син священика Іван Петрович Кошеровський був звинувачений у поширенні серед селян с. Малі Лисовичі революційної пропаганди та у належності до таємного товариства. Він говорив селянам: „Ви бунта не робіть, ми самі цим будемо займатися”. За це його ув'язнили на 5 місяців [15].

Усі вищеназвані випадки засвідчують наявність проблем, перш за все, у відносинах між церквою та державою, які поглиблювалися пониженням суспільного статусу самої духовної верстви в Російській імперії, зокрема в Україні. На останньому етапі російської імперської доби українське православне духовенство остаточно перетворилося на замкнену самообмежену касту. Одна із причин такого стану була пов'язана із закріпаченням селянства, що свого часу перекрило доступ до духовної верстви вихідцям із нижчих суспільних станів. Інша причина крилася у тому, що представники елітних або заможних груп населення розглядали священство як соціально принизливе заняття. Диктат держави, здебільшого незадовільні матеріальні умови життя сільських священиків, унеможливлення виходу із духовного стану до закону 1869 р., через яку діти духовенства фактично не могли здобувати світської освіти, сприяли формуванню саме такої репутації духовної професії, до того ж вони налаштували духовенство проти російського самодержавства.

Вперше повноголосо висловлене бажання безпосередньої участі православного духовенства у політичному житті суспільства пролунало 1905 р. в Херсонському м. Валегоцулові, де відбулися несанкціоновані церковною владою збори, на яких відверто були висунуті вимоги розширення свободи політичних дій священнослужителів. Майже одночасно обласний місіонерський з'їзд в Одесі закликав Синод до розробки та оприлюднення церковного бачення проблем „соціально-економічного та політичного життя Русі” й залучення до участі у ньому різних прошарків духовенства [16].

Несподівана хвиля політизації духовних осіб спонукала Синод до публічного заперечення цього факту. У травні 1906 р. єпархіальні преосвященні отримали наказ про заборону будь-яких проповідей із політичним підтекстом. Однак, монарший маніфест від 17 жовтня 1905 р., надавши священнослужителям можливість займатися політичною діяльністю, посприяв політичній диференціації православного кліру. Участь духовенства у вирішенні світських проблем поглибила розшарування у церковному середовищі, яке виникло на ґрунті необхідності реформування самої церкви. Виникло чотири головних табори: консервативний, реакційний, опозиційний церковно-ліберальний та радикальний. Консервативний табір не мав потреби в новому оформленні, адже існував у вигляді офіційних церковних структур. Користуючись могутніми управлінськими засобами, він неподільно домінував у сфері церковної політики. Йому належала майже вся церковна преса, братства та інші релігійні об'єднання, чисельність яких в Україні сягала на той час 90 одиниць [17]. Діяльність цього табору в наявній правовій системі передбачала перетворення його у церковне відгалуження державної партії.

На початку 1900-х років виник реакційний табір. Спираючись передусім на православні монастирі, такі чорносотенні партії як „Русская монархическая партия” та „Союз русского народа” заявили про намір залучення у свої лави православних пастирів, не задовольнившись їх поодинокістю і часто формальною участю у діяльності вищеназваних партій [18].

Третім табором став опозиційний церковно-ліберальний блок. Його ідеологам не вдалось об'єднати всіх своїх однодумців в єдиній організації. Натомість з'явилися регіональні ліберально-церковні організації, серед яких можна назвати „Союз ревнителів церковного оновлення”. Соціально-політичний аспект програми цього гуртка було викладено у 1906 році у „Церковній газеті” одним із ідеологів церковно-ліберального руху А.М. Фадєєвим. „Союз” не схилився до якоїсь конкретної форми державного устрою, а лише відстоював ту, яка б відповідала релігійному ідеалу та

сприяла б вихованню у суспільстві християнських чеснот. Сповідуючи відмову від насилля, ліквідацію деспотизму, оновленці вбачали соціальний ідеал в утвердженні широкого народного самоуправління [19]. Близькими до ліберальних були ідеали „Християнського братства боротьби”, яке виникло у Москві у лютому 1905 р., а через рік його центр перемістився у Київ, де виходив всеросійський орган братства газета „Народ”. Серед членів редакційної колегії були професор Київської політехніки (1901-1905 рр.) С.Булгаков, професори духовних академій П. Кудрявцев, Ф. Міщенко, Г. Четвериков, майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський. У редколегії співпрацювало 14 священнослужителів. Організація заявляла про намір боронити народну свободу, розкривати сутність капіталістичної експлуатації у земельних відносинах, а також наполегливо стримувати національну ворожнечу [20].

На політичній арені України діяв також і радикальний напрямок, особливістю якого була автономна діяльність окремих священнослужителів, які або ж орієнтувалися на підпільні групи підтримки, або ж вдавалися до індивідуальних революційно-пропагандистських акцій. Із відносно масових власне церковних організацій цього напрямку відома лише харківська „Загальносемінаристська спілка”, яка обстоювала ідею необхідності боротьби з реакційними представниками вищої церковної ієрархії. Варто зазначити, що її діяльність у 1905-1906 рр. обмежувалася суто вузькопрофесійними інтересами [21].

Місце духовенства у структурі політичних сил суспільства рельєфно проступало на фоні його стосунків із політичними партіями. Українські патріотичні видання недвозначно застерігали православний клір від „гри у політику”. Подібними мотивами не в останню чергу керувалися і партії. Принаймні жодна з їх програм не передбачала можливості залучення церкви до діяльності на політичній арені [22]. Спроби використання церковного чинника як засобу партійної пропаганди набрали особливого поширення у 1905-1906 рр. Так, місцями політичної агітації ставали подвір'я та приміщення храмів. Подекуди плакати та листівки клеїлися біля виходу із церков після молебну. Зауважимо, що подібних прийомів не цуралася жодна із політичних партій [23]. Переважно зухвале проникнення партійних пристрастей під куполи православних храмів було розцінене частиною богословів як намагання політиків залучити у свої ряди провідних діячів церкви. Однак це було перебільшенням, адже дбали про поповнення своїх відділень служителями культу головним чином партії реакційного напрямку [24]. Питання партійності самого духовенства опинилося в епіцентрі політичних

дискусій, поглиблення яких вніс указ Синоду про несумісність священнослужіння із участю в будь-яких політичних організаціях [25].

Стосовно революції 1905 р. позиція православних ієрархів та духовенства була одностайно негативна, а такі церковні діячі, як волинський єпископ Антоній, закликали „лінчувати” організаторів повстання. До революцій же 1917 р. ставлення було досить різним. Промонархістські гасла стати „непорушною стіною” на захист царя вже через кілька днів після Лютневої революції змінилися рішенням Синоду молитися за Тимчасовий уряд і „богохраниму державу Російську”. Щодо Жовтневої соціалістичної революції, то керівні кола православної церкви її не прийняли і лише з часом, вимушено заявили про лояльність щодо нової влади, низове ж духовенство по-різному поставилося до цих подій [26].

Отож, незважаючи на проурядову офіційну позицію православної церкви, можна висновувати про те, що чимала кількість священно- і церковнослужителів проймалася опозиційними настроями. Це засвідчують, зокрема, численні факти антиурядової діяльності правобережного православного духовенства середини ХІХ – початку ХХ ст., його участь в аграрному русі кінця ХІХ і особливо початку ХХ ст., а також бажання православного кліру займати активну позицію в політичному житті країни після подій першої російської революції 1905 р. Силою об’єктивних обставин духовенство в Україні засвідчило факт історичної зустрічі церкви і революції й започаткувало рух пастирів за власну політичну емансипацію як умову реального впливу на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси у буремні роки початку ХХ ст.

1. Див. : Хитровська Ю.В. Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у ХVІІІ – ХІХ ст. – К., 2006.
2. Історія релігії в Україні. Православ’я в Україні. Т.3. – Київ, 1999.
3. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). – Днепропетровск, 1960.
4. Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІАК України). – Ф.301. – Оп. 1. – Спр.787.
5. Там само. – Ф.127. – Оп.787. – Спр.131. – Арк.1; Оп.998. – Спр.389. – Арк. 11.
8. Там само. – Оп.784. – Спр.16. – Арк.1-5, 11-19, 24-25, 53-55.
9. Там само. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.2106. – Арк. 1-1зв.
10. Там само. – Арк.19.
11. Там само. – Арк. 32-32 зв.
12. Там само. – Ф.442. – Оп.836. – Спр.23. – Арк. 1-2.
13. Там само. – Ф. 301. – Оп.1. – Спр.303 (ч.IV). – Арк. 521-522.
14. Там само. – Ф. 274. – Оп.1. – Спр.1050 (ч.II). – Арк. 647-649.

15. Там само. – Спр. 660 (ч.ІІ). – Арк. 235.
16. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1999. – С.145.
17. Пашков М. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності. // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С.87-88.
18. Почаевские известия. – 1908. – 24 января.
19. Церковная газета. – 1906. – 19 марта.
20. Народ. – 1906. – 2 (15) апреля.
21. Пашков М. Вказ. стаття. – С.92.
22. Див. : Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С.29-169.
23. Церковная газета. – 1906. – 9, 16 апреля.
24. Надтока Г.М. Вказ. праця. – С.152.
25. Церковь и народ. – 1906. – 19 ноября.
26. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні. Т.3. – С.336.